

УДК 342.951:[2-747:347.232.1](477)

Т. Шмарьова,

старший викладач кафедри загальнотеоретичних
та державно-правових наук факультету правничих наук
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ СВЯЩЕННО-ЦЕРКОВНО-СЛУЖИТЕЛІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

В Україні наразі відбуваються процеси церковного відродження, наслідком яких, з-поміж іншого, є збільшення кількості церков і священнослужителів. При цьому церква – унікальний інститут, сьогодні офіційно відділений від держави. В нашій історії, коли українські землі перебували в складі Російської імперії, була здійснена спроба включення церкви в державний механізм – за Петра I патріарше управління церквою було замінено на синодалне, а сам Святійший Синод став органом в системі державного управління.

До революції 1917 р. статус церкви і священства було врегульовано на державному рівні. За влучним висловом О.С.Павлова такий стан речей «для християнського уряду це – майже необхідність і прями обов'язок, а для нехристиянського, принаймні, – обов'язок справедливості і правило політичної розсудливості» [1, с. 315].

Після ухвалення Раднаркомом декрету «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» [2] становище докорінно змінилось. Нова влада посприяла тому, аби церква не тільки перестала бути частиною державного механізму і позбулась свого майна – її впливи намагались викоринити із суспільного життя і свідомості кожної людини.

Після зламу радянської системи все знову докорінно змінилось, церква набула і значно зміцнила своє становище інституції, на яку в суспільстві є величезний попит. Але дались в знаки відмова більшовиків від царського законодавства і роки безцерковного життя: церква відродилась, наявне визнання її державою, але в багатьох випадках відсутнє правове регулювання її діяльності. Серед прогалин – неврегульований статус церковного майна і священнослужителів не як громадян України, а саме у зв'язку із їх канонічним становищем.

У цьому зв'язку минулий досвід може виявитись цікавим не тільки із точки зору дослідження історії права і держави, але й

корисним для запозичення при унормуванні діяльності церкви сьогодні – із врахуванням ніким не відміненого правила відділення церкви від держави.

Отже, предметом цього наукового дослідження є питання матеріального забезпечення священно-церковно-служителів православного сповідання в Російській імперії, а метою – вивчення і аналіз історичного матеріалу, цінного самого по собі, задля можливості його часткового використання в сучасних умовах.

Слід одразу зробити одне зауваження. Відповідно до ст. 405 Т. IX Зводу законів Російської імперії духовенство православного сповідання поділялось на монаше і біле [3, с. 50]. Стаття 407 Т. IX Зводу законів [3, с. 50] відносить до білого духовенства: 1) протопресвітерів, протоієреїв, пресвітерів, ієреїв, протодияконів, дияконів та іподияконів; 2) церковних причетників в званні псаломщиків. Стаття 399 Т. IX Зводу законів [3, с. 50] окремо визначає священнослужителів і церковних причетників, не об'єднуючи їх під однією назвою «духовенство». Стаття 429 Т. IX Зводу законів [3, с. 53] визначає, що церковні причетники – дяки, пономарі і псаломщики. Така градація має давню історію. Як зазначає Я. Івановський [4, с. 1], священнослужителі посідали свої посади через хіротонію, а інші – через хіротесію. Останніх і називають церковнослужителями – на відміну від священнослужителів. Але разом вони поставлені до служіння в церквах, складаючи церковний причт. Тобто ми одразу окреслюємо суб'єктний склад священно-церковно-служителів виключно членами церковного причту і в приходських церквах, залишаючи поза увагою монашу братію і єпископат. Іще одне не зайве роз'яснення буде стосуватись того, що таке приходська церква. Відповідно до ст. 47 Статуту духовних консисторій єпархіальним архієреєм вирішувалось питання побудови церков соборних, приходських і на цвинтарі, а також

церковних споруд в монастирях [5, с. 20]. Посилання на Статут духовних консисторій приведено факультативно, тому виключення із цього загального правила, коли згоди на будівництво тільки єпархіального архієрея недостатньо, залишаються поза увагою. Головне щодо приходських церков. Відповідно до ст. 45 Статуту духовних консисторій єпархіальне керівництво повинно було наглядати за тим, аби храми зводились там, де в цьому є необхідність, в кількості, достатній для задоволення потреб прихожан, але не надмірній, аби церкви не пустували, що визнавалось недопустимим [5, с. 17]. Отже, де є община віруючих православного сповідання – там приход, і церква називалась приходською.

Крім того, в статті абсолютно штучно, виключно для дотримання посторінкового ліміту, виділено причт приходських церков, адже: 1) священиками приходських церков могли бути представники не тільки білого духовенства; 2) біле духовенство могло входити до складу церковного причту також церков при цвинтарях і соборних.

Оцінюючи стан літератури з обраної для дослідження проблематики, слід зазначити, що на нинішньому етапі до неї зверталися тільки автори підручників із канонічного права, зокрема протоієрей В. Ципін. В дореволюційні часи тема матеріального забезпечення білого духовенства була складовою (достатньо стисло) підручників з канонічного права М. Суворова та О. Павлова. Приходському духовенству в період після реформ Петра I П. Знаменський присвятив книгу, видану в Казані в 1872 р. В окремому групі слід виділити різноманітні збірники церковних і церковно-цивільних настанов – із коментарями Урядуючого Сенату, Святійшого синоду та самих упорядників – Я. Івановського, М. Григоровича, Т. Барсова, М. Александрова, І. Чижевського.

М. Александров зауважує, до білого духовенства, окрім раніше поіменованих осіб священнослужителів і причетників, віднесено також членів їх родин [6, с. 1]. Удовиця священика зберігала свою станову належність, подаровану їй чоловіком через законний шлюб, якщо тільки не змінювала її наступним шлюбом [4, с. 38].

До білого духовенства могли вступати особи будь-яких станів, окрім кріпаків – до того моменту, коли вони не будуть відпущені на волю у встановленому законом порядку (до відміни кріпацтва у 1861 р.).

Разом із тим вільновідпущеники і представники податних станів могли, відповідно до ст. 427 Т. IX Зводу законів [3, с. 52], вступати до білого духовенства тільки із дозволу єпархіального архієрея, і тільки у

випадку, коли: 1) по його відомству є недостача духовних осіб для заміщення вакантних посад; 2) претендент гідний своїми освітою і поведінкою духовному званню. Окрім того, такий претендент мав надати узаконене відкріплення від свого стану, що вирішувалось Казенною Палатою або Палатою Державного майна – із остаточним вирішенням питання губернатором. Така сувора процедура була передбачена з огляду на даровані духовенству права і привілеї щодо сплати податків і зборів.

Слід зазначити, що права білого духовенства залежали від стану, з якого вони в духовенство вступили. Так, за загальним правилом особи білого духовенства до відміни кріпацтва не мали права отримувати села і кріпосних людей – із землею або без землі. Але особи, які вступили в біле духовенство із дворянства, могли користуватися всіма вольностями і привілеями, дарованими їх стану. Тобто їх ця заборона не стосувалась.

Відповідно до ст. 397 Т. IX Зводу законів [3, с. 49] білому духовенству не було заборонено придбавати у власність і відчувати всіма законним способами землі і будинки в містах і селах. Будинки, в яких проживало біле духовенство (як таке, що служило, так і звільнене від служби за старістю чи хворобами), а також вдови і сироти білого духовенства, звільнялись від постою, а також від поземельного збору і інших міських повинностей, окрім зборів на утримання мостових і ліхтарів.

Даровані білому духовенству привілеї задля утримання їх від надмірного збагачення компенсувались заборонами. Так, духовним особам, які володіли нерухомими маєтками за правом дворянства, заборонялось займатись виробництвом і продажем вина, але така заборона не поширювалась на право здавати їх винокурні в оренду чи віддавати на відкуп. За церковними правилами клірику не дозволялось не тільки утримувати корчму, але й переступати її поріг [4, с. 40].

Інша заборона стосувалась занять білим духовенством невластивими їм торговими промислами, які б мали наслідком зарахування їх для повинностей до стану люду торгового. Однак така заборона не стосувалась дружин священно- і церковнослужителів, які залишилися удовами [6, с. 16].

Коли ми говоримо про майно, належне особам духовного звання, ми відмежовуємо його від майна, належного церкві як інституції. Так, відповідно до ст. 779 Т. X Зводу законів [2, с. 79] при укладенні від імені священнослужителів і церковних причтів актів із продажу нерухомого майна слід

було пересвідчитись, що назване майно належить їм особисто та не належить до церковного майна.

Представникам білого духовенства було дозволено укладати «зобов'язання і договори», проте таке право відповідно до ст. 431 Т. IX Зводу законів [3, с. 53] обмежувалось двома винятками: 1) ніхто з них не міг особисто зобов'язуватися або поручатись в судах за підрядами і їм подібними справами; 2) ніхто з них не міг клопотати і виступати повіреними за чужими справами, крім тих справ, де вони клопочуть за духовне відомство, дружин і дітей своїх, або осіб, які перебувають у них під опікою.

Священно-церковно-служителі могли отримувати пасивні доходи від: 1) майна, належного їм особисто; 2) від користування церковною землею, яка являла собою недоторкану церковну власність (власність церкви як інституції), але надавалась їм у користування на певних умовах.

До особливих або місцевих способів утримання приходського духовенства (які застосовувались не у всіх єпархіях і не у всіх приходах єпархій) належали: 1) відсотки із капіталів, призначених саме на користь причтів, а не самих церков; 2) доходи від церковних оброчних статей із тим самим призначенням; 3) штатна платня. В 1871 р. журналом «Установи у справах православного духовенства» сільським причтам відповідно до штатного розпису у 24 губерніях Російської імперії визначено пристойні оклади, які фінансувались з державного казначейства [1, с. 320].

Отримувало приходське духовенство також плату за виконання треб (наприклад, молитва породіллі, вінчання або хрестини), але за старими звичаями така плата мала бути добровільною пожертвою. Катерина II своїм указом встановила офіційну таксу за здійснення деяких видів треб, але то стосувалось тільки людей нужденних. Заможні люди мали хоч і добровільно, але сплачувати за треби за своїми статками.

Незможне духовенство підтримувалось низкою заходів, звичайними (а не на випадок) з яких були: 1) добровільні і благодійні внески; 2) кружкові збори; 3) частина доходів від продажу свічок; 4) доходи від цвинтарів; 5) штрафи, стягувані по духовному відомству [8, с. 7].

Кружкові збори були двох видів: особисто визначеному члену причту, або їм всім разом. В першому випадку вказана особа забирала з кружки всю передбачену особисто їй суму, а в другому – сума ділилась між всіма за старшинством.

Заможні люди за духовним заповітом або іншим актом могли залишити членам

причту певну визначену суму, або суму, яка підлягала сплаті рівними частинами – на спомин душі померлих, а також благодійника після його смерті. Судова практика Цивільного касаційного департаменту Урядуючого Сенату свідчить про те, що право священнослужителя отримувати таку допомогу від спадкоємців померлого благодійника захищалось судом, а також про те, що такі виплати належали саме приходському священику особисто, а не приходу як юридичній особі [9, с. 174–177].

Соціальне забезпечення священно-церковно-служителів зводилось до наступних заходів: 1) виплата допомоги, призначуваної єпархіальними піклувальниками із сум, які перебували в їх розпорядженні; 2) виплата допомоги на випадок пожежі; 3) поселення заштатних удовиць і сиріт в церковних будинках – із виділом їм на потреби земельних угідь; 4) надання хворим можливості лікуватись в земських лікарнях; 5) розподілення дітей чоловічої статі в духовні семінарії казенним коштом або в духовне училище – на єпархіальні кошти, визначення дівчат в єпархіальні училища за кошти єпархії, віддання сиріт в монастирі або на виховання заможним опікунам; 6) пенсії з державної скарбниці заштатним священикам за 35-літню службу і їх удовицям – на випадок смерті чоловіка, а або виплата одноразової допомоги із того ж джерела [8, с. 1–2].

Як вбачається, правовий статус членів церковного причту, а також підстави, правила, умови і джерела матеріального їх забезпечення були належним чином унормовані. Безумовно, не в останню чергу – через особливий статус церкви в Російській імперії.

Сьогодні, як це уже неодноразово зазначалось, церква відділена від держави. І в цьому сенсі досвід унормування церковних питань за часів Російської імперії може бути використаний у такий спосіб: 1) держава не втручається у справи церкви, але визначає заборони щодо здійснення священнослужителями певних видів діяльності (наприклад, забороняє їм займатися підприємницькою діяльністю); 2) держава – за умови дотримання заборони займатися певними видами діяльності – звільняє церкви і священнослужителів від сплати податків і зборів (зміст цього пункту має бути розглянутий стосовно кожного платежу окремо). Таке ж звільнення застосовується щодо добровільних пожертв на користь церкви або священства; 3) створювані священнослужителями і церковними общинами суб'єкти господарювання, метою яких є отримання прибут-

ку (окрім тих, які виробляють продукцію для внутрішнього споживання і для про-чан), мають сплачувати податки і збори на загальних підставах; 4) держава визнає право церкви опікуватися священством і членами їх родин на випадок старості, хвороб, каліцтва або смерті за встановленими самою церквою правилами.

Можливо, наведені роздуми не є безспірними, та вони підлягають коригуванню за змістом, формою і обсягом, але аж ніяк не замовчуванню. То є привід для самостійного дослідження.

Ключові слова: Російська імперія, православна церква, священно-церковно-служителі, причт, матеріальне забезпечення.

Стаття присвячена дослідженню питання матеріального забезпечення православних священно-церковно-служителів у Російській імперії в період після секуляризації церковних земель за імператриці Катерини II і введення штатів – до революції 1917 р.

Статья посвящена исследованию вопроса материального обеспечения православных священно-церковно-служителей в Российской империи в период после секуляризации церковных земель в эпоху императрицы Екатерины II и введения штатов – до революции 1917 г.

The article is devoted to the issue of material support of orthodox clergymen and sacristan in Russian Empire in the period after secularization of church lands, which had taken place during the reign of Catherine II and introduction of staffpattern, till the 1917 revolution.

Література

1. Павлов О.С. Курс церковного права. – СПб. : Издательство «Лань», 2002. – С. 384 (Мир культуры, истории и философии).
2. Декрет Ради Народних Комісарів від 5 лютого (23 січня) 1918 року «Про

відділення церкви від держави і школи від церкви». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5325/>.

3. Кн. 3 : Свод законов Российской империи. Т. IX / [предисл. И. Д. Мордухай-Болтовского]. – СПб. : Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. – С. 208.

4. Обзорение церковно-гражданских узаконений по Духовному ведомству (применительно к Уставу духовных консисторий и Своду Законов) с историческими примечаниями и приложениями / сост. Я. Ивановский. – Издание третье. – СПб. : Синодальная типография, 1900. – С. 325.

5. Устав духовных консисторий : с дополнениями и разъяснениями Святейшего Синода и Правительствующего Сената / сост. М. Н. Палибин. – Изд. неофиц. СПб. : Тип. М. Меркушева, 1900. – С. 232.

6. Сборник церковно-гражданских постановлений, относящихся до лиц православного духовенства / сост. Н.Александров. – СПб. : Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1860. – С. 231.

7. Кн. 3 : Свод законов Российской империи. Т. X / [предисл. И. Д. Мордухай-Болтовского]. – СПб. : Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. – 385 с.

8. Общие способы призрения священно-церковно-служителей и их семейств (епархиальные попечительства, пособия потерпевшим от пожаров; опеки, пенсии и единовременные пособия) и краткий обзор мер, предпринимавшихся к улучшению положения заштатных, вдов и сирот / сост. И.Чижевский. – Харьков : Университетская типография, 1874. – С. 207.

9. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за первое полугодие 1898 года. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1898. – С. 352, XIII.

